

Krawiec, Adam

„Kastration im Mittelalter”, Susan Tichel, Düsseldorf 1998 : [recenzja]

Przegląd Historyczny 94/3, 350-353

2003

Artykuł umieszczony jest w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych, tworzonej przez Muzeum Historii Polski w Warszawie w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego.

Artykuł został opracowany do udostępnienia w Internecie dzięki wsparciu Ministerstwa Nauki i Szkolnictwa Wyższego w ramach dofinansowania działalności upowszechniającej naukę.

w latach dwudziestych V w. — 233, na początku IV stulecia 167, a w 371 — 100. Tak gwałtowny spadek liczby *syssitii* jest z wielu powodów mało prawdopodobny.

Niejasno wygląda sprawa roli rodziny w życiu Spartan. Zachowane świadectwa wskazują na daleko posuniętą ingerencję państwa w życie rodzinne Spartan, choć być może pogoni starożytnych autorów za sensacją jest przynajmniej częściowo odpowiedzialna za przypisanie mieszkańcom Lakonii różnych dziwnych (a stawiących prawdziwe skarby dla zwolenników podejścia antropologicznego) zwyczajów. Na ich podstawie zbudowano całkowicie moim zdaniem błędny pogląd o niewielkim znaczeniu rodziny w Sparcie.

W ciągu trzydziestu lat, jakie upłynęły od opublikowania pracy Ste. Croix, jak już wspomniano, ukazało się poza licznymi artykułami około pięćdziesięciu książek poświęconych starożytnej Sparcie, a jednak trudno oprzeć się wrażeniu, że — *books on Sparta are not so numerous and mostly good!*

Ryszard Kulesza
Uniwersytet Warszawski
Instytut Historyczny

Susan T u c h e l, *Kastration im Mittelalter*, „Studia Humaniora. Düsseldorfer Studien zu Mittelalter und Renaissance”, Bd. 30, Droste Verlag, Düsseldorf 1998, s. 358.

Zagadnienie kastracji i kastratów w średniowieczu, szczególnie w zachodnim kręgu kulturowym, należy do najsłabiej zbadanych problemów, związanych z szeroko pojętą historią seksualności. W 1936 r. niemiecki historyk i teolog Peter B r o w e opublikował pracę „Zur Geschichte der Entmannung. Eine Religions- und Rechtsgeschichtliche Studie”. W zamysle autora miała ona stanowić „globalną” syntezę tematu, od czasów najdawniejszych do wieku XX, jednak jako mediewista tej epoce poświęcił on najobszerniejszą (oraz — jak się wydaje, najbardziej wartościową) część. Główną zasługą Browego jest zestawienie podstawowego materiału źródłowego. „Zur Geschichte” to, pomijając utrzymane raczej w tonacji anegdotycznej opracowania z przełomu XIX i XX w., pierwszy naukowy zarys tej tematyki. Później w nauce światowej zapadło na ten temat niemal całkowite milczenie. Stanu tego nie zmienił nawet gwałtowny wzrost zainteresowania badaczy historią seksualności w latach osiemdziesiątych i dziewięćdziesiątych XX w. Jeszcze w roku 1996 amerykański historyk Mathew S. K u e f l e r konstatował z dezaprobatą: *At present, therefore, there is no modern synthesis of castration in Europe in the Middle Ages*¹. Pierwszym zarysem takiej syntezy jest dopiero cytowany artykuł Kueflera, stanowiący jednak w intencji autora jedynie pobieżny przegląd poszczególnych zagadnień, związanych z tym tematem. Wielokrotnie w jego tekście powraca stwierdzenie: *More scholarship needs to be done in this area*². Dwa lata później ukazała się drukiem dysertacja doktorska Susan T u c h l e r „Kastration im Mittelalter”. Wychodzi ona naprzeciw życzeniom Kueflera, jakkolwiek sama autorka wyraźnie nie zapoznała się z jego pracą.

Autorka podzieliła swoje studium na dziewięć rozdziałów, wprowadzenie oraz ekskurs. Według jej słów, kryterium podziału stanowiły *Formen oder Varianten* — *nach denen das männliche Geschlecht steilversehrt wurde* (s. 22). Badaczka wyodrębniła trzy główne kategorie: *Eunuchen*, *Selbstentmannungen* oraz *Kastrationen*. Pod pierwszym z tych pojęć rozumie „wymuszoną formę życia” (*eine erzwungene Lebensform*), czyli osoby celowo wykastrowane dla pełnienia określonych funkcji. Chodzi jej zwłaszcza o antycznych i bizantyjskich eunuchów dworskich. Druga kategoria obejmuje samookaleczenia organów płciowych, głównie z pobudek religijnych (np. w wyniku dosłownej interpretacji ewangelicznego sformułowania o tych, którzy uczynili się niezdolnymi do

¹ M. S. K u e f l e r, *Castration and Eunuchism in the Middle Ages*, [w:] *Handbook of Medieval Sexuality*, wyd. V. B u l l o u g h, J. B r u n d a g e, New York–London 1996, s. 280.

² Ibidem, s. 290.

małżeństwa ze względu na Królestwo Niebieskie — Mt 19, 12). Trzecia kategoria obejmuje pozostałe przypadki pozbawienia męskości, wynikające z przyczyn prawnych i politycznych (s. 22). Podział wydaje się trafny, choć zastosowane pojęcia nie są zbyt szczęśliwe. Jest to jednak wyrazem trudności terminologicznych, na jakie napotyka badacz omawianego zagadnienia. Język niemiecki (a także polski) nie jest w tej kwestii dostatecznie precyzyjny.

Niestety, autorka nie trzymała się konsekwentnie własnej propozycji w toku pracy. Proponowanemu podziałowi odpowiada ściśle tylko rozdział pierwszy, zatytułowany „Eunuchen in der Antike und im Mittelalter”, w którym wykorzystane zostały różne rodzaje źródeł późnoantycznych i średniowiecznych: teksty prawne, literackie, kronikarskie i medyczne. W tym rozdziale omówiła też zagadnienie systematyki kastratów w piśmiennictwie antycznym i średniowiecznym. Dodajmy, że rozróżniano wówczas od czterech do dziesięciu różnych kategorii kastratów, zależnie od stopnia uszkodzenia organów płciowych i (lub) sposobu tego uszkodzenia. Niestety, w dalszej części pracy autorka zrezygnowała najwyraźniej z zapowiadanego planu, kolejne rozdziały bowiem dosyć ściśle odpowiadają po prostu kolejnym kategoriom źródeł. Niedostatki tego układu widać najlepiej w rozdziałach drugim i trzecim.

W rozdziale II: „Der männliche Körper im System der Wundbußen und verstümmelnden Strafen. Die Volksrechte des Mittelalters”, mowa jest o kastracji w kontekście średniowiecznego prawa zwyczajowego i wywodzących się zeń praw miejskich. Autorka rozpatruje dwa zagadnienia: kary za kastrację oraz kastrację jako karę. Odnotowuje fakt stosunkowo rzadkiego występowania karnej kastracji przy równocześnie występujących wysokich karach (zwykle pieniężnych) za uszkodzenia organów płciowych. Tendencja ta narastała też w czasach wczesnonowożytnych. Kastracja jako kara zanikła zupełnie w okresie wczesnonowożytnym. Zwraca uwagę, że w rozdziale II omówiono jedynie zbiory prawne, natomiast zawarte w kronikach informacje o karaniu przy pomocy kastracji zostały rozrzucone po rozdziale III.

Rozdział III: „Kastrationen in der mittelalterlichen Chronistik” zawiera wybór wzmianek o przypadkach kastracji, zawartych w kronikach średniowiecznych. Dotyczą one głównie okaleczeń jeńców wojennych i przeciwników politycznych, ale także polskiego prawa zwyczajowego, opisanego przez Thietmara z Merseburga, przepisu króla angielskiego Henryka III (XIII w.), zezwalającego na kastrację cudzołóżnika przez zdradzonego męża, cudownego uzdrowienia za sprawą św. Tomasza Becketta człowieka ukaranego osłepieniem i obcięciem jąder, a także przypadków kastracji duchownych schwytanych na cudzołóstwie. W tym rozdziale pojawia się w książce jedyny motyw polski. Chodzi o wspomnianą relację Thietmara na temat karania cudzołóżników przybiciem za jądra do mostu targowego, aby dokonali samokastracji. Autorka zresztą nisko ocenia wiarygodność przekazu kronikarza na ten temat: *Es kann sich daher um Einzelfälle oder aber um Greuelmärchen handeln*. Jego zadaniem w narracji było, jej zdaniem, wzbudzenie niechęci do Polaków i zaakcentowanie różnic cywilizacyjnych między nimi i Sasami (s. 103–104)³.

Kolejny rozdział omawia „Kastration in der Kirchenrecht und Kirchengeschichte”. Autorka skoncentrowała się w nim na omówieniu postanowień prawa kościelnego (głównie zachodniego, choć Kościół wschodni też został dla porównania przywołany) na temat kastracji i kastratów. Wspomniała też o trudnościach z egzegezą wspomnianego wyżej zwrotu z Ewangelii według św. Mateusza w czasach Ojców Kościoła i w średniowieczu.

W kręgu źródeł o proveniencji kościelnej uczona pozostała w rozdziale V: „Die Kastration in Visionen und Mirakelerzählungen”. Cechą wspólną obu wymienionych kategorii źródeł jest przekroczenie w narracji granicy między światem doczesnym i zaświatami, w miraculach reprezentowanymi przez osoby świętych. Dla czytelnika może być zaskoczeniem częstotliwość pojawiania się motywu okaleczania organów płciowych w wizjach zaświatów, szczególnie w odniesieniu do władców (nawet tak pozytywnie ocenianych, jak Karol Wielki; mogło się to wiązać z legendą o jego kazirodczym związku z siostrą). Interesujące jest też stwierdzenie, jak dużą popularnością cieszył się w kręgach monastycznych motyw cudownej kastracji (fizycznej albo symbolicznej, „duchowej”), a także jego niejednoznaczna ocena — „kastrującym” bywał zarówno diabeł, jak i anioł lub święty.

W dalszej części pracy autorka zajęła się różnymi kategoriami literatury średniowiecznej. W rozdziale VI przedstawiła najsłynniejszy średniowieczny przypadek kastracji — Abelarda, ukazany w świetle „Historia calamitatum” oraz współczesnej epistolografii, przede wszystkim listów samego Abelarda do Heloizy (Tuchel uważa je za autentyczne), ale też listu przeora Fulka z Deuil do niego. Analizuje wnikliwie poglądy Abelarda na swoją kastrację oraz rolę tego aktu w kształtowaniu się jego osobowości.

³ Cf. *Kronika Thietmara*, tłum. i oprac. M. Jedlicki, Poznań 1953, VIII, 2, s. 581, 583.

Rozdział VII: „Sexualität, Kastration und Gesellschaftsordnung im Gralroman”, omawia postać czarownika Klinszora z „Parsifala” Wolframa von Eschenbach. Uczona podkreśla wyjątkową pozycję Klinszora w całej literaturze średniowiecznej. Jako jedyny spośród występujących w niej kastratów pełni nie tylko funkcję umoralniającego przykładu, ale odgrywa samodzielną rolę narracyjną. W tym rozdziale Tachel jedyny raz wykracza poza ramy czasowe średniowiecza, ukazując ewolucję postaci czarownika–kastrata w operze „Parsifal” Ryszarda Wagnera i powieści „Der rote Ritter” Adolfa Muschga.

Dwa ostatnie rozdziały: „Die Kastration in der volkssprachigen Tierdichtung des Mittelalters” oraz „Zum Motiv der Kastration in Schwankmären, Schwänken und Novellen” ukazują, jak motyw kastracji został wykorzystany w wybranych gatunkach świeckiej literatury średniowiecznej. Motyw ten pojawiał się zazwyczaj w kontekście cudzołóstwa, jako kara za ten czyn lub jego usiłowanie. Zdaniem autorki w późnośredniowiecznej literaturze zaobserwować można tendencję do swoistej depersonifikacji aktu kastracji, tzn. wykonywania jej w ukryciu (np. przez otwór w ścianie, jak w jednej z włoskich nowel) albo przez zwierzę (np. kot rzuca się na genitalia, uważając je za mysz — s. 309). Wymierzał ją, co ciekawe, nie zawsze poszkodowany małżonek, ale czasem siła zewnętrzna, upostaciowana np. jako kot. Zwraca uwagę, że w tej kategorii literatury rolę ukaranego uwodziciela często pełnił duchowny.

Pracę kończy obszerny ekskurs, omawiający motywy kastracji w wiedzy przyrodniczej późnego antyku i średniowiecza, opartej przede wszystkim na „Physiologusie”, anonimowym dziele z II w. n. e. Od czasów antycznych istniało przekonanie, że ścigany przez myśliwych bóbr odgryza sobie genitalia i rzuca je prześladowcom, aby ocalić życie. Zwierzę to było bowiem cenione m.in. ze względu na wiarę w lecznicze właściwości jąder. W interpretacji alegorycznej zachowanie bobra stawało się symbolem radykalnego odrzucenia pokus, zwłaszcza seksualnych. Samicy żmii z kolei przypisywano odgryzanie organów płciowych samca, który dokonał jej zapłodnienia. Zapłodnienie miało się zresztą odbywać drogą oralną, przez co opowieść zyskiwała sens alegoryczny jako ostrzeżenie przed „nierządną miłością” (*huorren minne* — s. 301). Książkę uzupełniają krótkie podsumowanie, indeks osobowy i bibliografia.

Poziom pracy jest wyraźnie nierówny. Zdecydowanie lepsza jest część poświęcona literaturze, czyli cztery ostatnie rozdziały. Daje się zauważyć, że autorka lepiej czuje się w problematyce historyczno–literackiej, niż *stricte* historycznej. Bodaj najsłabszy jest rozdział trzeci, poświęcony kronikarstwu. Autorka praktycznie ogranicza się do prostego wymienienia najbardziej spektakularnych przypadków kastracji, odnotowanych w średniowiecznej historiografii.

Susan Tachel wykazuje wyraźny brak orientacji w tematyce środkowoeuropejskiej. Widać to na przykładzie omówienia wydarzeń w Czechach na początku XI w.: pozbawienia męskości księcia czeskiego Jaromira przez jego brata Bolesława III oraz dalszych konsekwencji tego aktu. Następca Bolesława, Włodziwoj, został określony jako *aus Polen kommende*, czyli „pochodzący z Polski”, jak to przyjmowała starsza nauka, chociaż od kilkudziesięciu lat panuje powszechnie opinia, że w Polsce przebywał on jedynie czasowo, a pochodził z Czech⁴. Tachel nie może zdecydować się na pisownię imion. Wspomniany Włodziwoj występuje na tej samej stronie raz jako Włodowej, a raz jako Błademarius (s. 96). Imię Mieszko ma na dwóch kolejnych stronach trzy różne wersje: Mieseko, Mieszko i Miezko. Można też odnieść wrażenie, że *Mieszko II.*, usunięty przez Udalryka czeskiego z Moraw i *Polenkönig Mieszko II. Lambert*, szukający azylu w Pradze, to dla niej dwie różne osoby (s. 98). Zdarzają się też ewidentne błędy rzeczowe. W omawianym rozdziale badaczka nie zauważyła śmierci cesarza Henryka II w 1024 r. i kazała mu interweniować w Czechach w roku 1033 (*Udalrich erschien 1033 nicht zum anberaumten Hoftag, und Heinrich setzte kurzentschlossen Jaromir wieder in sein altes Amt ein* — s. 98). Wszystko to jest napisane wyłącznie na podstawie źródeł niemieckich (głównie kroniki Thietmara z Merseburga oraz żywota Henryka II pióra Adelbolda z Utrechtu), autorka nie dotarła więc np. do kroniki Anonima tzw. Galla. W efekcie nie wymieniła jeszcze jednego przypadku, znanego z jedenastowiecznych Czech, a mianowicie wykastrowania Mieszka II przez Czechów. Było ono, nawiasem mówiąc, ściśle związane z opisanym przez nią ciągiem okrucieństw jako zemsta za oślepienie przez Bolesława Chrobrego wspomnianego księcia Bolesława III, wcześniej osadzonego przez polskiego władcę na tronie praskim.

Jako szczególnie istotne braki pracy można wymienić dwa zagadnienia. Pierwsze, to problem kastracji w średniowiecznej literaturze medycznej. Wiadomo, że nauka antyczna, a w ślad za nią późniejsi medycy i filozo-

⁴ Cf. *Kronika Thietmara*, s. 282–283, przyp. 136.

fowie (np. św. Tomasz Akwinu), uważali kastrację za drastyczny, ale skuteczny lek na pewne choroby. Co ciekawe, niejednokrotnie trudno dziś uchwycić jakiś logiczny związek między tym aktem a leczonymi przezeń przypadłościami, np. lysieniem albo artretyzmem. Można doszukiwać się jedynie związków pośrednich, np. wynikających z wierzeń na temat wyjątkowych właściwości skóry eunuchów itp.⁵ Pracę badacza, który chciałby głębiej przeanalizować ten temat, ułatwić może obszerne zestawienie referencji źródłowych na ten temat, dokonane przez Browego („Zur Geschichte”, s. 53–62).

Kolejnym niedostatkim pracy jest brak szczegółowej analizy relacji między kastracją (czy szerzej — zdolnością lub niezdolnością do współżycia seksualnego) a postrzeganiem osoby jako zdolnej do sprawowania władzy. Istnienie takich związków autorka sygnalizuje w kilku miejscach, jednak ich bliżej nie rozwija. Nie uwzględnia też w swojej pracy kategorii źródeł, w których temat ten został poruszony szczególnie wyraźnie, a mianowicie sag skandynawskich⁶.

Podsumowując należy stwierdzić, że mimo wspomnianych niedostatków praca Susan Tichel jest istotnym wkładem w rozwój badań nad różnymi aspektami średniowiecznej seksualności. Po raz pierwszy otrzymujemy w miarę pełny, naukowy obraz zagadnienia. Można mieć nadzieję, że zainspiruje to innych historyków do podjęcia nad nim dalszych badań, które pozwolą uzyskać jego jeszcze pełniejszy obraz.

Adam Krawiec
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza
Instytut Historii

Od narodzin do wieku dojrzałego. Dzieci i młodzież w Polsce. Część I: Od średniowiecza do wieku XVIII, praca zbiorowa pod red. Marii Dąbrowskiej i Andrzeja Klondera, Instytut Archeologii i Etnologii PAN, Warszawa 2002, s. 324.

Książka zawiera referaty wygłoszone na sesji zorganizowanej wiosną 1999 r. w Instytucie Archeologii i Etnologii PAN i nawiązuje do relatywnie nowego nurtu badań, jakim są studia nad sytuacją dziecka i stosunkiem do dziecka w różnych epokach. Zapoczątkowało je ponad 40 lat temu klasyczne już dziś dzieło Philippe’a Arièsa, „L’enfant et la vie familiale sous l’Ancien Régime” (Paris 1960). W Polsce długi czas temu nie podejmowano, mimo że jeszcze przed wojną Stanisław Łempicki w 1938 r. widział jego potrzebę (S. Łempicki, „Dziecko w literaturze staropolskiej”, „Kurier Literacko-Naukowy” 1938, t. 2, z. 4). Dopiero w 2002 r. ukazały się u nas dwie znaczące pozycje z tego zakresu: książka badaczki poznańskiej, Doroty Żołądź-Stryk, „Dziecko w dawnej Polsce” (Poznań 2002) oraz omawiane właśnie pokłosie sesji poświęconej dzieciom i młodzieży na ziemiach polskich od XI do schyłku XX w.

Tom, który właśnie otrzymaliśmy, obejmuje wieki XI–XVIII i zawiera 20 referatów, podzielonych przez redaktorów na trzy grupy tematyczne. Pierwsza, najobszerniejsza (s. 15–168), obejmuje 11 pozycji i dotyczy dziecka w środowisku rodzinnym. Omówiono różne aspekty sytuacji dzieci i młodocianych w rodzinach magnackich (Jerzy Kowalczyk, „Wychowanie hetmanica Tomasza Zamoyskiego w świetle wydatków z lat 1605–1608”; Urszula Augustyniak, „Wychowanie młodych Radziwiłłów na dworze birżańskim w XVII w.”; Teresa Zielińska, „Programy i metody pedagogiczne związane z osobą Hieronima Floriana Radziwiłła, 1715–1760”), szlacheckich (Michał Kopczyński, „Rodzinne gniazdo? Mieszkańcy dworów szlacheckich w XVII i XVIII w.”; Andrzej Pospiech, „Rzeczy dziecięce w inwentarzach pośmiertnych szlachty wielkopolskiej w XVII w.”), mieszczańskich (Urszula Sowina, „Wdowy i sieroty w świetle prawa w miastach Korony

⁵ Cf. M. Kuefler, op. cit., s. 286.

⁶ Ibidem, s. 291.